***

Терешко Пізнюр був чоловік заможний. Його знали по всій околиці, бо він був передніше п'ять год волосним старшиною. За ті п'ять год він надбав усякого надбання: поставив собі нову чималу хату, ще й прикупив кільки десятин поля з запасної землі. Поля в його було чимало. Садиба його розкинулася з невеличкого пригорка наниз до самої Росі. Понад берегом розстелялася довга левада на зелених луках. Були в його й покладні гроші, він поклав їх в позичкову касу при поштовій конторі в Корсуні.

Терешкові вже було більше як шістдесят год, але він був високий на зріст, кремезний, здоровий, хоч і був сухорлявий та тонкий. Його жінка Марта була багато молодша од його, але все хворобилася на груди і часто нездужала; вона була невеличка на зріст, якась утла і слабовита зроду.

Терешко вже оддав заміж дочку й оженив старшого сина Петра. Петро не схотів жить у старій опрічній, чи надвірній хатині. Батько одрізнив його й видворив; купив йому грунт за селом, за цариною і поставив на йому хату. Менший син Наум ще парубкував. Старій матері вже було важко поратися навіть коло печі в хаті, не то що робить роботу на городі, вештатися по дворі і до комори, і до овець; навіть було важко доїть корову. Вона не раз і не два вже натякала Наумові, щоб він брав молоду невістку для неї на поміч. Але син все чогось неначе отягувався та одкладав надалі цю справу, неначе хотів нагулятися досхочу на вулиці та на досвітках з дівчатами.

Раз якось весною, в неділю після обіду мати завела розмову з сином:

— І коли ти, Науме, оженишся? — сказала вона, прибираючи з стола миски та полумиски. — Он дивись, твої перевесники сливе усі

поженилися, а ти все парубкуєш. Може, я заслабну та й умру, то не доведеться мені й побачити твоєї жінки.

— Ото яке пак диво моя жінка! Хіба ж варто журитися, що ви не побачите моєї жінки? — обізвався син.

— Чи варто, чи не варто, а матері, бач, все-таки було б цікаво й приємно побачити за життя жінку свого сина, — сказав старий Терешко.

— Якби ти взяв мені невістку, то я б оце не прибирала б із стола і не мила б оцього посуду. Цю роботу поробила б твоя молоденька та проворненька жінка. А я б оце сіла собі або й лягла б на причілку або в садочку-холодочку та й одпочивала б. Ти ж бачиш, як мене ізв'ялила, ізсушила робота. Як нахилюся коло ночов над оцим посудом або як розігнуся, то в мене аж кістки лущать та торохтять, — сказала мати.

— От! торохтять! Ще що вигадайте. Я ні разу не чув, щоб у вас коли кістки торохтіли за роботою, — сказав веселий та охочий до жартів Наум.

— Не чув, бо, мабуть, ти не чуткий на вухо вдався. А от я то не раз і справді чув, як у твоєї матері лущать кістки за роботою, як вона качає сорочки та гамселить рублем по качалці.

— Коли вже в вас, мамо, торохтять кістки, то я… — почав огризатися син і засміявся.

— Смійся, смійся з старої матері. А як в тебе колись за ціпом лущитимуть руки на старість, тоді буде тобі не до смішків, — обізвався батько, перебивши його розмову й засміявся так, що в його з-під вус блиснули усі ще білі, дрібні зуби і неначе звеселили його довгобразе обличчя й темні блискучі очі.

— Та коли вже в вас, мамо, і справді лущать руки за працею, то тепер я скажу вам, що я вже наглядів собі молоду, коли вже на те пішлось, — промовив син вже без смішків, якось поважно.

— Невже! — аж крикнула мати.

— Атож! А доки мені й справді бурлакувати. От і матимете собі невістку.

— Тоді, стара, заспіваєш пісні: "Ой найму я наймичку, сама сяду в запічку", — обізвався Терешко з жартом, бо думав, що Наум, зроду жартовливий на вдачу, тепер хоче смішити матір жартами.

— Не наймичку-бо, тату, наймуть мати, а матимуть молоденьку невісточку, — сказав Наум.

— Не бреши-бо! бо брехать і в будень гріх, а в неділю то й удвоє або і втроє гріх, — сказав поважно батько.

— Їй-богу, тату, я напитав собі молоду. Мені здається, що вона піде за мене заміж.

— Напитати молодуху не штука, але чи згодився вже ти з нею, чи так тільки залицяєшся до неї? — спитала мати.

— Та кого ж це ти думаєш сватати, коли ти правду кажеш? — спитав батько.

— Хотину Струлівну, Петрову дочку, — сказав син.

— Не поміркувавши гаразд, заздалегідь ніколи не роби нічого назря, за все своє життя, — сказав уже трохи ніби сердито старий Терешко.

— Петро Струль бідний чоловік, як усі Струлі. Струлівна тобі зовсім не до пари, не рівня тобі.

Батько насупив брови, похилив голову й задумався. Він був гордовитий.

— То що ж, що Хотина не з багатого роду. Зате ж вона здорова та червона, як калина. Я певна в тому, що в неї й на старості літ не лущатимуть руки коло важкої праці, як от у мене, утлої та малосилої. Засилай, сину, мерщій до Хотини старостів або хоч і зараз! — сказала веселенько мати.

— Я й родатися не буду з тими Струлями, якби пак і справді оженився в Струля, — сказав гордовито батько. — Невже в нас в містечку не знайдеться для тебе кращої й заможнішої дівчини? Нехай її бере хто другий, а ти пошукай іншої.

— Коли ж, тату, я її щиро покохав і вона мене любить. Іншої я й не хочу брати. Як не візьму її, то матері знов доведеться довго ждать невістки, — вже без жартів і навіть поважно сказав Наум і замовк.

— От тобі на! І знайде ж тобі якесь придбайло на отих зарослянських скелях! Та там же така біднота, що в їх і кішки нема в хаті, бо й годувати її нема чим. Струлів город на скелях, хата стримить на скелі на чолопочку, неначе чорногузяче гніздо на клуні. Привезе вона тобі порожню скриню, — гомонів батько вже трохи сердито.

— Це правда: вона привезе нам порожню скриню, бо Петро дасть за нею те, про що співають в пісні: "Дам того вола, що вдома нема; дам ту корову, що десь у діброві, і ту кішечку стрибулькувату і свою дочку витрішкувату!" — говорила мати. — Але Хотина натомість принесе нам свої здорові руки та такі працьовиті, що з ними незабаром можна буде сповнити Хотинину скриню усяким добром вщерть, аж під саме віко.

— Хіба ж у нас мало таких здорових ручищ у дівчат на кутку, як у Хотини? Пошукай добре, то й набачиш десь ще більші кулаки, як у Струлівни.

— Та й Хотина, мамо, не витрішкувата, хоч у Струля кішка і справді стрибулькувата, бо худа, аж ребра знати, — промовив Наум.

Саме в той час в сіни вступила Терешкова заміжня дочка Уляна. Вона почула, що в хаті йде голосна розмова, схожа на змагання та сварку, стала під дверима та й почала підслухувати, ще й вухо притулила до дверей, щоб було чутніше. Вона була дуже цікава й їй заманулося підслухати, чого-то змагаються і трохи не лаються в хаті.

Уляна вдалася в батька: була висока на зріст, тонка, рівна станом, довгобраза й гостроноса. В неї вузьке лице було ніби зліплене з білого воску, а на чистому високому чолі, неначе маляр похапцем махнув пензлем по лобі на один і на другий бік, дві дуже чорні брови, од перенісся густі й тоненькі, а далі до висків — широкі й ріденькі.

Уляна сіпнула двері й з'явилася в хаті, неначе з землі виросла, її взяла цікавість. Коло порога вона трохи не стикнулася лицем з братом Наумом, котрий саме тоді стояв коло дверей. Наум був незвичайно схожий на свою сестру Уляну: і лице в його було довге, тонке й біле, неначе зліплене з білого воску, і чорні брови неначе розвіялись на чолі коло висків, і очі були так само блискучі й темні, як і в його сестри.

Уляна поздоровкалася. Розмова стихла одразу.

— Еге, це ви говорили про Струлівну Хотину? Бо я дещо чула під дверима, — спитала Уляна.

— Та про Хотину ж, — сказала мати. — Наш Наум оце хоче до неї старостів слать, але батько чогось спротивився. Чомусь Струлі не припадають йому до вподоби. А я кажу; хоч Струлі бідні, але в Хотини

здорові й міцні руки, а нам доконче треба сватати робочі руки, а не скриню.

— А мені хочеться сватати Хотину. Я не вважаю на якусь там скриню та на міць в руках чи в кулаках, — обізвався Наум.

— То й бери Хотину, коли ти її вподобав, — сказала Уляна, сідаючи на лаву. — В неї дівощини нема, скриня в неї, може, буде й неповна, бо батьки її бідні і не багато надбали для неї усякого надбання. Зате ж у тебе буде батьківщина, хвалити господа милосердного. Тато дадуть тобі й наддадуть. А що вже Хотина робоча, то за це я вже добре знаю, бо на роботі вона всіх попередить і випередить. Не сперечайтесь, тату! Я ручуся за Хотину, як сама за себе, бо вона ж моя подруга і я знаю її добре ще змалку.

— Про мене, робіть, як хочете. Про мене, нехай Наум і сватає Хотину, тільки ті Струлі чомусь мені не сподобні, якісь неговорючі та шорсткі, непривітні, неначе гордовиті або сердиті, чи що, — говорив батько.

Уляна посиділа трохи, побалакала й пішла з хати. В неї була думка зараз-таки забігти до Хотини й подати їй приємну звістку. Але Наум на радощах й Уляну випередив. Він бігцем побіг на Зароссся та просто до Петра Струля, до Хотини. Йому хотілося подати звістку своїй милій, що од батька й матері ніякої притичини вже не буде в сватанні. Він перебіг міст на Росі, але не пішов узвозом на гору та вулицею, а попростував навпростець стежечкою понад Россю попід скелями, видряпався між скелями на гору, де на сукупних городах, над самими високими скелями, звичайно збиралися влітку дівчата на вулицю, а весною там було їх ігрище, де вони співали веснянок та грали в желмана, в кота й мишки та ящура.

Наум вибіг на гору і зараз вглядів купу дівчат саме проти струлівських хат. Дівчата грали в кота та мишки і співали так голосно, аж обляски йшли поміж скелями. Наум кинувся протовпом поміж дівчат і

розірвав кружок. Хотина стояла в кружку, бо грала мишку. Дівчата перестали співать, підняли галас та ґвалт і не давали мишки котові в руки. Але кіт без сорому вхопив Хотину за руку, вимкнув її з рядка, побіг до садка й силою сливе поволік за собою Хотину.

— Оддай нам мишку! Шуліко! Навіжений! верни нам мишку! — гукали дівчата і кинулись за ним навздогінці.

— Чорта з два! не верну, а оце піду та закину мишку в клітку, щоб не точила батькових засіків та не збавляла пашні! — гукав з-під груші Наум.

Дівчата вгамувалися й обібрали за мишку Хотинину меншу сестру.

— Хотино! я це говорив з батьками за тебе. Мати одразу згодилася, щоб я тебе сватав, але батько мій упертий та нездатливий: довго перечився зо мною. Та вже якось сестра Уляна випадком зайшла до нас і натуркала батькові вуха, так що й він таки здався. Через тиждень жди мене з старостами.

Хотина почервоніла, її рум'яні, круглі, мов яблука, щоки аж пашіли, гострі, чорні очі заблищали.

— Про мене, приходь з старостами. Мій батько не з таких упертих, як твій, а мати вчинить так, як моя воля волитиме.

Вона простягла руку до гілки, одломила з вишні маленьку гіллячку, що вже розпукувалася і розгортала набубнявілі бруньки, і почала общипувати їх помаленьку. Вона засоромилася і спустила очі додолу.

— Ходім до гурту, а то дівчата піднімуть мене на сміх, — сказала Хотина і чкурнула з-під вишень до гурту, неначе опука покотилася по молоденькій траві.

Наум пішов через садок і переліз через перелаз на вулицю. Він вглядів сестру, котра прямувала до Струлевих воріт.

— А ти вже й тут! — сказала Уляна й з дива аж очі вирячила. — Це ж я дурно микаюся не в своє діло.

— А ти ж думала як? Ти, мабуть, ішла взвозом, а я хутчій чкурнув навпростець берегом та й в одну мить опинився осьдечки. Хто щиро любить, той усіх випередить. Вже я й оповістив Хотині, що на тім тижні прийду до неї з старостами. Нехай швиденько готує рушники.

— То проси ж мене в світилки! — сказала Уляна. — В мене є шматок ярого воску. Та гарний же віск, та жовтий, як жовток! Зсучу трійцю задля тебе, як на ордань. І васильки в мене є й досі, затикані за образи. Тільки заздалегідь витеши мені шабельку, щоб заткнуть із свічками в пучок васильків, бо мій чоловік такий тесля, що незугарний до ладу й кілка затесати. Посвічу я тобі на стежці до Хотини, — лепетала Уляна, вертаючися додому поруч з братом.

— Прошу, сестро, за світилку, — сказав він і здійняв шапку, ще в жарти низько поклонився…

— А ти, сестро, заходь до нас та все туркай батькові на вухо про Хотину. Бабський язичок, може, натуркає й моє весілля, — казав Наум, прощаючися з сестрою.

Але не так Уляна, як сама мати натуркала вуха старому Терешкові. Весна того року була рання й тепла. Вже був час копати огород, садити та сіяти огородину. Невістка стала б у пригоді, бо роботи було багато. Огород був чималий. Наум і не гаявся: пішов з старостами до Струля і Хотина подавала рушники за Наума, а через тиждень в оселі Петра Струля загуло й забряжчало решето, заграли дві скрипки і Хотина сіла на посад, а стіл обсіли молоді дружки. Струлева хата була не така вже мала, як сміявся багатир Терешко, і зовсім-таки не була схожа на

чорногузяче гніздо на клуні. У двох братів Струлів хата була сукупна, і через сіни в противній хаті жив Петрів брат, Харитон. Хата була тільки стара й низька. На убоге весілля зійшлося небагато людей. Тільки одному багатому Терешкові було тісно. Зате ж другого дня, як молоду привезли до Терешка, в Терешковій просторній хаті заклекотіло справжнє весілля. Гуляли три дні й випили чимало відер горілки. Музики три дні грали без упину: свашки та світилки з молодицями три дні танцювали та співали. На весіллі був сам волосний старшина, багатир на всю губу, Василь Новохацький, писар з писаршею, вчитель з жінкою і навіть кільки знайомих панків та підпанків з сахарні та з питля.

Після весілля як облічив Терешко, скільки витратив грошей, то аж цмакнув, а жінка вхопилася руками за голову.

— Нічого — те, старий, нічого! Зате ж маю невісточку по своїй вподобі. Хотина так падкує коло хазяйства, що твої гроші швидко вернуться в скриню. Хто дбає, той й має, — говорила жінка.

Хотина й справді падкувала коло хазяйства. Старій матері не довелося копати грядок на городі. Хотина за два дні скопала ввесь огород, заскородила грядки, а потім увійшла в хату і сказала свекрусі:

— От тепер, мамо, хоч і зараз сійте насіння! Сонечко припікає добре. А як тепло вникатиме в пухку землю, то й швидко висушить грядки.

— Розумна ти вдалася, моя дитино! Одже ти й правду кажеш. Ходім зараз сіяти цибулю та буряки, а сояшники посадиш аж смерком, щоб горобці не бачили та не спивали насіння в сояшниках, — говорила мати, достаючи з скрині торбинки з усякими насіннями.

— Як моя мати сіє цибулю та часник, то все присідає, щоб цибуля була така завбільшки, як кулак, — сказала Хотина.

— Сій вже ти цибулю та присідай, бо мені важко присідать: в мене вже болять крижі.

Вони засіяли город в одну мить, а другого дня заходилися садити картоплю. Батько з Наумом тим часом засівали в леваді коноплище, де завжди сіяли коноплі на низині. Коло городу впоралися швидко. Стара мати не могла нахвалитися своєю невісткою.

— А що, старий! не казала я правду? Хоч моя невістка і струлівського непривітного кодла, як ти кажеш, але вона працьовита і вродлива, хоч неначе й непривітна на взір. Говорить товстим голосом, неначе сердиться, і рідко коли осміхнеться, але вона не лиха й помирлива: я ніколи й лихого слова не чула од неї.

Настали жнива. Усі пішли на роботу в поле. Як тільки сонце ставало на вечірньому прузі, мати одсилала невістку додому варити вечерю. Приходили з поля, — вечеря вже була готова. Стара мати вже не поралася коло печі, одпочивала, сидячи на лаві, і сідала за стіл за готову вечерю. Восени Хотина побила й потіпала на бительні коноплі: матері не треба було ні бити, ні терти конопель на терниці. За пилипівку до різдва вони вдвох напряли півмітків на цілу основу, хоч тоді невістка вже завагітніла.

Після різдва в неділю Хотина, як вагітна молодиця, одговілася перед родивом, а після ордані вона обродинилася. Родиво було не важке. Мати поклала Хотину в кімнаті на своєму ліжку на двох подушках. На родиво запросили бабу-бранку, проворну Ївгу Макаревичку, котра бабувала не тільки в молодиць, але й по панах на сахарні та на суконній фабриці. Терешко запросив у куми волосного старшину Новохацького та вчителеву жінку. На хрестини зійшлося чимало хазяїнів, та все багатирів. Прийшло й два підпанки з сахарні з своїми жінками шляхтянками. Терешкова хата була здорова, хоч конем гуляй, як кажуть на селі. Було де поміститися, хоч гостей насходилося багато.

Молодиці порались коло печі, гріли окропи на купіль. Терещиха готувала багату закуску. Терешко поналивав пляшки горілки, наточив кілька пляшок наливки. В хаті вешталися люди, поралися молодиці коло печі, неначе в хрещика грали в просторній хаті. Усім була робота.

— Але де ж оце нам поставити шаплик для купелю? — спиталась в баби Терещиха.

— Кімната дуже вузька та тісна: там нема де й повернутися. А тут у хаті вештаються люди. Не можна ж таки при людях роздягати молодицю та сажать в купіль, — давала раду баба Макаревичка.

— Авжеж не можна. Де ж таки роздягати молодицю при людях, — говорили молодиці до хазяйки.

— А купіль доконче треба зробити, бо так закон велить, — обізвалася баба-бранка. — Тепер надворі одлига, надворі потеплішало так, що можна в одній сорочці ходить по дворі. Поставимо шаплик у сінях не під бовдуром та й посадимо в купіль Хотину. Люди по сінях не вештаються, то й ніхто не дивитиметься, — радила великорозумна баба Ївга.

— Одже ж баба добре радять, — обізвалися молодиці. — Справді, в сінях буде найкраще поставити шаплик: буде за очима. Зійдуться гості на хрестини, сядуть за стіл, то й ніхто не рипатиметься.

— А в хаті гармидер, вештання. Надворі теплісінько, зовсім одлигло, аж з стріх вода капа, аж дзюрком дзюрчить. Ось я кину в жар два камені, то як добре розпечуться, то вкиньте в купіль, щоб менше окропів гріти, — напутювала Ївга молодиць.

— Як понесуть дитину до хреста, то ми зараз посадимо породіллю в купіль. А поки кума вернуться, то ми й скупаємо й введемо Хотину в кімнату, — радила одна баба.

Під вікнами заманячіла висока постать в чорній шапці. Рипнули двері. В хату ввійшов кум Новохацький, чорнявий та поставний красунь, в синьому суконному жупані, підперезаний зеленим широким поясом. Він поздоровкався з хазяїном та з гістьми, подав руку Терешкові й Наумові і поздоровив їх.

— А де ж кума? — спитав він Наума.

— Учительша сказала, що зараз прийде; пішла в крамницю набирати на крижмо, — обізвався Наум.

Незабаром прийшла й кума, скинула пальто й сіла на стільці коло застеленого білою скатертю стола. Вона була дочка звиногородського урядовця і зовсім скинулася на городянську панію. Її ясна сукня дуже кидалась у вічі своїм ярим кольором серед свиток та юбок на молодицях та бабах.

— Давайте ж, Ївго, мерщій дитину, бо печеня пересмажиться, доки охрестять дитину. Час би вже й купіль лаштувати.

Баба Ївга опорядила дитину, добре закутала в пелюшки, винесла з кімнати і подала кумі. Кума встала, одягла пальто й закутала полою дитину. Дитина писнула й замовкла. Куми перехрестилися перед образами й вийшли з хати.

Як тільки куми вийшли з хати, молодиці зворушилися, неначе роздратовані бджоли в улику. Поставили шаплик в сінях під бовдуром, почали висовувати з печі окропи, одчинили хатні двері, носили й виливали окроп в шаплик, лили відрами з діжки холодну воду і вкинули два розпечені камені, ще й розпечену, аж червону, залізяку. Пара пішла по всіх сінях і вдарила в хату в одчинені двері. Хотину вивели в сіни, роздягли й посадили в купіль.

Тим часом Терещиха заходилася прягти пряженю. Сковорода шкварчала з вишкварками. По хаті пішов важкий сморід од сковороди. Наум крояв хліб на столі і складав скибки купками по скатерті. Молодиці ставили для старшини тарілки, клали ножі й видельця. Усі поралися, неначе крутилися по хаті. Баба Ївга хапалася коло купелю, бо їй дуже забажалося випити чарок зо дві горілки. Вона аж облизалася, як почула носом пахощі печені через двері, бо звикла до таких потрав, бабуючи по панах. Молодиці хапалися коло купелю, щоб скупати Хотину, доки вернуться куми. Вони підвели породіллю з шаплика і не повели її зараз в кімнату, а почали одягати її там-таки в сінях. Доки надівали на неї сорочку, вона змерзла. Молодиці одягли її похапцем й одвели босу в кімнати і вкрили теплим бавовняним Терешковим покривалом, ще й накинули зверху кожух. Хотина насилу нагрілася. Повітря в сінях тягло в бовдур і застудило породіллю, бо саме в той час, як одягали Хотину, вернулися куми й одчинили сінешні двері і Хотину пройняв пронизуватий вітрець.

Старий Терешко просив кумів та гостей сідати за стіл. Молодиці поставили страву. Хазяїн налив чарку горілки й випив передніше сам на привітання до кумів та гостей. Потім він почастував кума й куму й Наума, поздоровивши сина й бажаючи щастя й здоров'я унукові. На хрестини прийшов і старий дяк, а потім і вчитель. Гості їли, безперестанку пили по чарці та вели веселу розмову. Вони сиділи й пили до смерку і вже, як надворі поночіло, розійшлися додому.

— Прошу ж вас, куме й кумо, і вас милі гостоньки; приходьте до мене завтра на полудень, щоб "полоскати повивач", пити похрестини, — просив Терешко своїх гостей.

Гості розійшлися. Зосталась на ніч тільки баба Ївга. Але опівночі Хотина неначе запалилася жаром. В неї почалася гарячка. Вона почала стиха стогнати. Терещиха стривожилася і не спала цілу ніч. Баба Ївга задумалася й похнюпила голову. А Хотина світом вже лежала без пам'яті і все стиха промовляла щось за дитину, за Наума, за купіль, мішала Наума й матір з купілем…

Другого дня кум з кумою і декотрі гості прийшли "полоскати повивач", цебто похмелятися після хрестин. Хотина лежала на лаві, накрита чорним сукном, з восковим хрестиком в руках. Дяк читав псалтир сипким голосом після вчорашнього бенкету. Наум стояв, неначе пришиблений. А Хотинина мати впала на руки своєї дочки і неначе замерла й заклякла. Тільки було чути тихе жалісне голосіння:

— Дочко моя, голубко моя! І рученьки твої живі, і личенько твоє живе й рум'яне, тільки очиці твої мертві, вже не дивляться на мене. Розплющ свої очі, подивися на мене хоч раз. Ти не вмерла, ти жива! Тебе живцем поклали на лаві, живцем покладуть в домовину. Дочко моя, голубко моя! на кого ж ти покидаєш свою маленьку сиротину? Хто ж її годуватиме й доглядатиме без тебе? Встань же, моя голубко, та хоч погодуй дитину сиротину.

Струлиха вхопила за руки Хотину і почала її підводити. Од наглої несподіваної смерті своєї дочки вона неначе збожеволіла. Люди приступили, взяли Струлиху попід руки й одвели в кімнату.

1907 р.